

Inspiracje antykiem w literaturze rosyjskiej okresu wielkiej smuty

Przełom XVI i XVII wieku to niezwykle interesujący okres w historii Rosji. Państwo, osłabione oprócznią¹ Iwana IV, pogrąża się w kryzysie. Śmierć Fiodora² kończy okres panowania dynastii Rurykowiczów. Do walki o władzę przystępują stronnictwa bojarskie. W sprawy wewnętrzne Rosji miesza się Rzeczpospolita, prowokując pochodź samozwańców na tron carski³. Nieurodzaj roku 1601 skutkuje trwającą trzy lata epidemią głodu, która pochłania tysiące ofiar i prowadzi do upadku obyczajów – szerzą się kradzieże i rozboje. Przypisanie chłopów do ziemi podburza tę najliczniejszą warstwę rosyjskiego społeczeństwa do wszczynania buntów i popierania uzurpatorów. Długotrwałe bezkrólewie⁴ doprowadza w zasadzie do upadku państwowości ruskiej, która będzie się re-staurować praktycznie przez cały XVII wiek.

Równocześnie jednak, pod wpływem tych tragicznych wydarzeń, odradza się rosyjska myśl polityczno-społeczna, co znajduje odbicie w licznych utworach literackich o niespotykanym dotychczas, niereligijnym charakterze. Jednym z takich dzieł jest traktat polityczno-filozoficzny *O przyczynach gibelii carstw* (O przyczynach upadku państw)⁵.

---

* E-mail: amysliwy@epf.pl. Autorka składa podziękowania swojemu promotorowi Panu prof. dr. hab. Grzegorzowi Przebindzie za pomoc udzieloną w trakcie pisania tekstu oraz jego krytyczną lekturę.

¹ Nazwa odrębnych od Kremla dworu i wojska, które utworzył w 1565 roku car Iwan IV, oraz terytoriów wydzielonych z państwa moskiewskiego w celu utrzymania nowego tworu, a jednocześnie termin określający politykę stosowaną w tym czasie przez cara, której głównymi celami były: znaczne osłabienie warstwy bojarskiej, co osiągnano poprzez wysiedlenia i konfiskatę majątków, zdławienie opozycji wewnętrznej, która sprzeciwiała się reformom wprowadzonym przez Iwana w latach 50., i w efekcie umocnienie władzy carskiej.

² Fiodor I (1557–1598) – syn Iwana IV Groźnego, car Rosji w latach 1584–1598.

³ Dymitriadom poświęcono w historiografii polskiej liczne opracowania, zob. m.in.: Andrusiewicz 1990; Andrusiewicz 1999.

⁴ Okres ten, zwany wielką smutą, kończy oficjalnie w 1613 r. elekcja na tron carski pierwszego Romanowa – Michała.

⁵ Tytuł w tłumaczeniu własnym – A.M.; tekst nie został dotychczas wydany w języku polskim. Traktat, którego pierwsza redakcja pochodzi z początku XVII w., został opubli-

Pełny tytuł tego dzieła: *Opisanije powodow, ili priczin, po kotorym razlicznye gosudarstwa prichodiat k gibieli i razorieniju, i o tiech diejanijach, blagodarja kotorym oni w celosti i pokoje żywut i rascwietajut* doskonale oddaje jego treść. Celem jego autora jest ukazanie, co sprawia, że państwa pogrążają się w kryzysie i upadają, a dzięki czemu niektóre z nich rozwijają się w pokoju i dobrobycie. Kolejne tezy traktatu popierane są licznymi ilustracjami, czerpanymi z literatury i filozofii starożytnej Grecji i Rzymu.

Rozważania swe autor rozpoczyna od odwołania się do dzieł dwóch greckich filozofów: *Państwa* Platona i *Cyropedii* Ksenofonta. Zdaniem pierwszego, podstawą istnienia państwa jest odwieczne prawo, a przyczyną jego upadku – zmiana prawa. Według Ksenofonta, do którego opinii przychyliła się sam autor, przyczyną kryzysów i niepokojów są ludzie – władcy i ich wady (OPGC: 465).

Dlatego też, poucza traktat, każdy panujący winien uważać, aby jego poczynaniom nie towarzyszyły przemoc i bezprawie, ponieważ skutki takich działań wzbudzą w poddanych nienawiść i chęć zemsty. Tak było w przypadku Appiusza Klaudiusza, cenzora rzymskiego, którego nieuzasadnione roszczenia wobec Wirginii, córki Lucjusza Wirginiusza, zakończone jej tragiczną śmiercią, przyczyniły się do wybuchu zamieszek w Rzymie i do zakończenia tyranii rodów patrycjuszy (OPGC: 467).

To nie poddani powinni bać się władcy, ale władca swoich poddanych. W przeciwnym bowiem razie będzie on żył w ciągłym strachu przed karą za swoje okrucieństwa, tak jak Dionizjos I – tyran Syrakuz, który sam rozżarzoną węglem opalał sobie brodę i włosy, nie dowierzając brzytwie i nożycom golibrody, lub Aleksander – władca Tyru, który udając się do sypialni ukochanej żony, posyłał przed sobą najemnika z obnażonym mieczem i dwóch dworzan, aby przeszukali komnatę, co jednak nie ocaliło go przed nagłą śmiercią z ręki samej małżonki (OPGC: 469).

Dla ciągłości państwa bardzo ważna jest ciągłość stanowionego w nim prawa. Na jego straży powinni stać urzędnicy nienadużywający stanowisk i działający w ramach obowiązujących przepisów. W Rzymie, jak podaje autor, władzę powierzono dziesięciu mężom, którzy mieli zająć się także kodyfikacją prawa. Jednak wkrótce zaczęli oni sprawować rządy tyrańskie, co doprowadziło do zbrojnego powstania plebejuszy, w wyniku którego decemwirowie zostali obalenii. Tak było i w przypadku trzydziestu mężów, którym Lizander powierzył władzę w Atenach. Autor cytuje w tym miejscu również Arystotelesa, piszącego, że siła i dobrobyt państwa pozostają w ścisłym związku z respektowaniem przez rządzących granic narzuconych im przez prawo (OPGC: 473).

Panujący nie powinni słuchać pochlebców i donosicieli, którzy często oczerniają uczciwie służących ojczyźnie obywateli. Za pośrednictwem Solona pisarz przestrzega władców przed pochopnym wpadaniem w gniew i karaniem często

---

kowany w ZSRR w r. 1954 w zbiorze *Trudy Otdiela driewnierusskoj litieratury. Tom 10. Akadiemija nauk SSSR. Institut russkoj litieratury*, red. W.P. Adrianowa-Peretc, Moskwa–Leningrad, s. 342–352. W artykule dla oznaczenia tekstu używa się skrótu OPGC.

niesłusznie oskarżonych. Choć Neron był cesarzem okrutnym i bezlitosnym, miał tę zaletę, że nie przykładła wagi do słów otaczających go zauszników. Również Epaminondas, wódz tebański, cierpliwie znosił potwarze (OPGC: 475). Filozofowie greccy pouczali, że gniew jest złym doradcą. Arystoteles przyrównywał gniew do dymu – w dymie oczy zachodzą mgłą, a człowiek traci wzrok i nie widzi rzeczy znajdujących się na wyciągnięcie ręki. Gniew mąci rozum i nie widzimy przez to swoich oczywistych błędów (OPGC: 489).

Przyczyną upadku państw staje się często chciwość, dowodzi traktat. Cyceyron potępia tych, którzy kupczą własnym krajem i bardziej troszczą się o własne korzyści niż o dobrobyt swoich poddanych. Dotyczy to zwłaszcza elit, spierających się o zaszczyty i bogactwa. Lucius Cornelius Sulla i Gajus Mariusz z powodu pożądlivości i pychy wpędzili Rzym w wojnę domową (OPGC: 477). Chciwi suwerenowie wzbudzają w poddanych nienawiść i zawiść, które prowadzą do zbrojnych wystąpień przeciwko władzy. Ofiarami swoich ambicji stali się synowie Pizystrata, zamordowani przez ateńską arystokrację (OPGC: 479).

Miłosierdzie jest cechą wzbudzającą w poddanych miłość i szacunek. W państwie ateńskim była to jedna z najwyższ cenionych zalet władcy. Solon pisał, że suweren, który zabiega o miłość narodu, nie powinien być zbyt surowy (OPGC: 483). Filozof Filon nazywał dobrym władcą tego, kto starał się, aby go kochano za dobroć, a nie ze strachu (OPGC: 487).

Według autora *O przyczinach gibili carstw* wprowadzanie cudzoziemskich obyczajów może pograżyć państwo w kryzysie. Wiedząc o tym, Likurg, król Sparty, ogłosił prawo, zgodnie z którym cudzoziemcy nie mogli zasiadać w radzie państwa (OPGC: 483).

Próżniactwo negatywnie wpływa na stan kraju, zwłaszcza jeżeli dotyka elity. Jak dowiadujemy się z traktatu, król Sparty Kleomenes III zapytany, dlaczego nie rozgromił ostatecznie swych wrogów, odparł, że są mu oni potrzebni, aby było na kim wprawiać młodych do sztuki wojennej. Likurg uczył jazdy konnej i strzelania z łuku nie tylko chłopców, ale i dziewczęta, aby mogły one bez strachu znieść choroby, bóle porodowe i obronić w razie napaści siebie, dzieci i ojczyznę (OPGC: 485).

Do upadku może przywieść państwo polityka podbojów. Diogenes pouczał o tym króla Filipa Macedońskiego, kiedy ten postanowił zdobyć Cheroneję (OPGC: 487).

Ostatnia część wywodu pokazuje, że nie ma jednak niczego straszniejszego niż uleganie przekupstwu. Ofiarą sprzedajności padł Olint, poddany Filipowi Macedońskiemu bez walki przez chciwych Lastenesa i Eutykratesa. Od tego czasu król mawiał, że nie ma miasta nie do zdobycia, wystarczy jedynie koń lub osiołek objuczony odpowiednią ilością złota (OPGC: 491).

Literatura rosyjska okresu wielkiej smuty obfituje w dzieła poświęcone refleksji nad stanem państwa oraz kondycją rządzących. Nie dziwi to w kontekście wydarzeń historycznych tego okresu. Zazwyczaj jednak ruscy pisarze powołują się na przykłady z własnego otoczenia. *O przyczinach gibili carstw* ze swoimi licznymi nawiązaniem do literatury i kultury epoki starożytnej jest tu intere-

sującym wyjątkiem. W traktacie nie ma odniesień do otaczającej autora rzeczywistości polityczno-społecznej, nie brak w nim natomiast ogólnych przemyśleń o charakterze filozoficznym, historiozoficznym, prawoznawczym i etycznym, popartych antycznymi przykładami.

Rosyjski badacz literatury tego okresu Aleksiej Sobolewski twierdzi, że nie jest to utwór oryginalny, lecz zapożyczony, przetłumaczony najprawdopodobniej z języka polskiego (Sobolewskij 1903: 165), o czym mają świadczyć liczne w tekście polonizmy oraz osoba domniemanego tłumacza, wspomniana w kilku późniejszych redakcjach tekstu. Nie natrafiono jednak w literaturze polskiej na utwór o podobnej treści i tytule, datowany na ten sam okres. Zabytek ten może zatem być nie przekładem, a kompilacją przekładów kilku utworów, bądź też swobodną parafrazą traktatu wydanego poza granicami Rosji. Co ciekawe, wiemy dziś, że było to dzieło bardzo na owe czasy poczytne – odnaleziono dotychczas siedemnaście redakcji tekstu, z czego jedną w bibliotece cara Piotra I (Sałmina 1954: 332).

Niezależnie jednak od źródła, z jakiego się wywodzi, zabytek piśmiennictwa ruskiego *O przyczinach gibli carstw* pozostaje intrygującym dowodem na głębokie zainteresowanie intelektualnych elit siedemnastowiecznej Rosji filozofią antyku, do której odwoływał się przecież także obejmujący całą ówczesną Europę renesans.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

O przyczinach gibli carstw, 1987, [w:], *Pamiętniki literatury driewniej Rusi. Koniec XVI – naczalo XVII wiekow*, red. Ł.A. Dmitrijewa, D.S. Lichaczewa, Moskwa, s. 464–491.

Opracowania

Andrusiewicz A., 1990, *Dzieje Dymitriad 1602–1614*, t. 1–2, Warszawa.

Andrusiewicz A., 1999, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice.

Bazyłow L., 1969, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Heller M., 2000, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa.

Kubiak Z., 2003, *Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa.

Sałmina M.A., 1954, *O przyczinach gibli carstw, soczinienije naczala XVII wieka*, [w:] *Trudy Otdiela driewnierusskoj literatury. Tom 10. Akadiemija nauk SSSR. Institut russkoj literatury*, red. W.P. Adrianowa-Peretc, Moskwa–Leningrad, s. 332–342.

Sobolewskij A.I., 1903, *Pieriewodnaja literatura Moskowskoj Rusi XIV–XVII wiekow*, Sankt-Pietierburg.

Antiquity as an Inspiration for Russian Literature of the Time of Troubles

SUMMARY

At the turn of the sixteenth and seventeenth centuries The Tsardom of Rus entered a period of continuous chaos. Political and social situation of the country was complicated due to the collapse of the Rurik dynasty, boyars' struggle for power, birth of the new aristocracy (so called *oprichnina*) and crop failure which caused a three-year-long famine. Peasants' uprisings together with the long interregnum period were leading straight to the collapse of Rus. In spite of the instability of the period one can observe the re-birth of Russian socio-political philosophy at that time. The exceptionality of this process is stressed by the non-religious character of literary works that then appeared.

The article investigates one of such masterpieces: *On the Countries Collapse*. The main goal of the treatise is to address the problem of the countries that collapse and plunge into crisis. It is interesting to observe that the author avoids shallow criticism of his contemporaries and provides the reader with philosophical and ethical examples taken directly from ancient classics. Numerous examples from the original text of the treatise are presented in the article.

Although the authenticity of the analysed work is questioned, it is not only impossible but also pointless to determine whether the work was originally written by a Russian or whether it is a translation or compilation of foreign authors. The popularity of the treatise among the Russian society of that time seems to be much more important. Moreover, *On the Countries Collapse* remains undisputable proof of the deep interest in Antiquity in Rus of the seventeenth century.

NOTA AUTORSKA

Agnieszka Myśliwy jest filologiem kulturoznawcą, tłumaczem, doktorantką w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ. Prowadzi badania z zakresu historii nowożytnej Rosji, jej związków z literaturą oraz teorii studiów nad nacjonalizmem. Szczególnie interesuje się problematyką współczesnych stosunków międzynarodowych.